

Gå julaspög

Nils-Arvid Bringéus

”Han (hon) ser ut som ett julaspöke” kunde man förr höra sägas på den skånska landsbygden. Under julhelgen roade sig pojkar och flickor i tonåren med att sminka sig fula och klä ut sig och gå omkring i hemmaby. I skydd av förklädnaden muntrade de upp grannar och vänner på olika sätt. Martin P:n Nilsson skriver: ”I Skåne och Blekinge klädde man helt enkelt ut sig i vad man kunde finna, gick omkring och blev trakterad; det kallades att gå julaspöge.”

För fyrtio år sedan publicerade jag en sammanställning i *Skånska årsfester* (1973) om julseder från ett material i Folklivsarkivet i Lund under rubriken ”Låt oss lustiga vara! Om skånska julupptåg”. Bland excerpterna fanns en betydande samling som handlar om att ”gå julaspöge”, som förblev opublicerad. Samtidigt gjordes en nyinsamling av material med hjälp av en frågelista till Folklivsarkivets i Lund ortsmiddelare som inbringade ett 70-tal svar (Luf 152). Därför återvänder jag – sent omsider – till uppteckningarna om julaspöken.

Sedens utbredning

Uppgifterna om julaspökerna har karterats, dock endast med en uppgift per socken. Redan benämningen: *gå julaspöge* (med bindvokal) visar att seden är skånsk. Utbredningsområdet visar att seden varit väl integrerad i landskapet. Utanför kartan finns endast några få belägg från västra Blekinge. I Bjäre och Södra Åsbo härad i nordvästra Skåne saknas belägg och i de andra nordskånska hära-

dena är de sparsamma. I övriga delar av Skåne bildar uppgifterna ett sammanhängande område. Inom detta har vi uppenbarligen även att söka sedens ursprung.

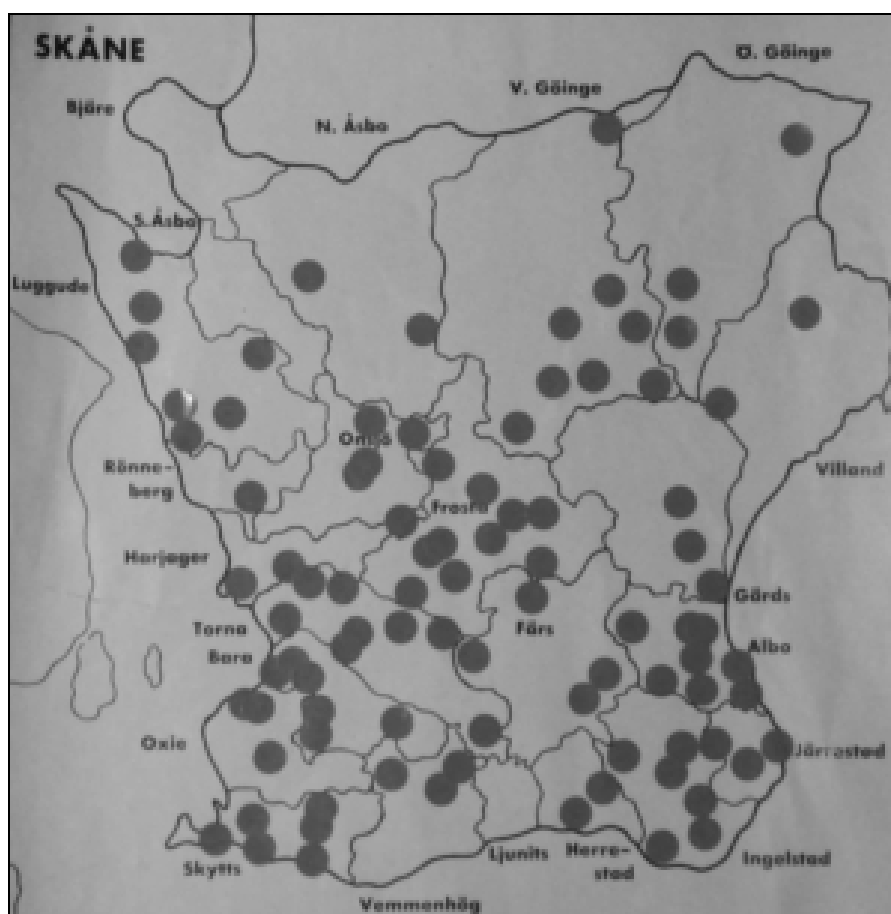
Vilka var det som gick julaspöge?

Samstämmigt svaras i uppteckningarna att det var ungdomar eller vuxna som agerade, men inte barn. Från Löddeköpinge i Harjagers härad berättar en kvinna, f. 1895: ”Ibland var det grannarna som klätt ut sig, ibland klädde tjänstefolket ut sig. Jag har själv varit julaspöke, men då sprang jag inte omkring till de andra gårdarna.”

Hur såg julaspökerna ut?

I Rönnebergs härad omtalas upptåget på 1840-talet av Eva Wigström:

Stundom vandrade förklädda personer från gård till gård i byn, föreställande ’visgubbar’, tiggare eller spåkärningar. En färskinnspäls med ullen utåt, en skjorta utanpå kläderna, en bucklig hatt, sotat ansikte – och den manliga karaktärsmasken var färdig. Kvinnorna gjorde ej större omständigheter. Att göra sig så gammal och ful som möjligt var huvudsaken, och det lyckades alltid. I mitt hem fanns en ful, målad mask. En av mina systrar satte den en julafton för sitt ansikte, iklädde sig en gammal kjol, färskinnsströja och nattmössa – lån av hushållerskan – och inträdde så i storstugan. Men åsynen av detta ansikte injagade en vansinnig skräck hos de av tjänarna, som aldrig förr sett en mask, och skämtet måste genast avbrytas. Utklädda personer från granngårdarna undfägnades och man var dem behjälpliga att bibehålla deras antagna roller.

Utbredningen av seden med julaspöken i Skåne.

Ola Cappelin omtalar att på 1870- och 1880-talen var den stora händelsen trettonafton, att det skulle komma ”julaspögje”. Småpojkar och -flickor, som klätt ut sig, brukade visa sig i kvällningen. När kvällsmaten var äten, kom de äldre, manliga ungdomarna. Det kunde vara sällskap på 8 till 10 personer. Somliga musicerade, andra utförde danser eller agerade och var munviga. Riklig förtäring av brännvin vankades. Endast sådana ställen besöktes, där man var säker på att bli mottagen och bjuden (Cappelin 1932:21).

Allmogespelmannen P. N. Dahlberg i Nymö har gett en utförlig skildring av seden 1910. Han skriver att den

brukas på somliga platser till och med in i denna dag. En rask, fritalig bonddräng och en lika rask och fritalig bondflicka klädde ut sig på så sätt, att drängen drog ett stort linyg utanpå kläderna, band ett snöre nere vid höften, stoppade linyget

med halm eller dylikt, lade en stor grov yllehalsduk ett slag om halsen, så att de långa ändarna hängde ned, satte en svart hatt på huvudet, svärtade sig något i ansiktet och fattade en stor stav i handen. Allt detta för att vara oigenkännlig. Flickan klädde sig i en stor gammaldags fruntimmerskappa och tog en gammal vittskyggad hatt på huvudet. När de kom in i stugan, frågade de vanligtvis genast efter att få låna hus eller efter att få arbete. De blevo då tillfrågade, var de voro ifrån, och föregåvo att de voro från Blekinge, Småland eller någon annan provins. Deras begäran om husrum beviljades strax. Sedan bjödos de på öl, brännvin, nötter och juläpplen. Var det någon utav dem som kunde sjunga, vilket för det mesta var förhållandet, så stämde de upp någon sorts sång i danstakt. Strax öppnades dörren, då en hel del ungdomar, klädda i sina vanliga söndagskläder, inträdde och deltog i dansen. Så snart de utklädda blevo igenkända så bar det iväg på något annat ställe, där de visste, att bonden och hustrun voro fryntliga och frikostiga.

Från Genarp i Bara härad berättar en sagesman, f. 1903:

I min ungdom brukade den ungdom som tjänade som drängar och pigor hos bönderna i Fjellie klä ut sig och 'gå julaspöge'. Jag deltog själv en gång 1918, om jag minns rätt, i ett sådant upptåg. Det var någon av juldagarna men tyvärr minns jag inte vilken. Den gången gick vi bara in i en gård, jag tror ägaren hette Anton Nilsson, där nästan alla byns bönder med fruar hade samlats på julkalas. Vi hade maskerat oss noga med sot, rödfärg och lösskäggs för vi ville helst inte bli igenkända. Respekten för husbönderna var stor och distansen till tjänstefolket hölls hårt markerad. Vi klädde oss i gamla urmodiga kläder. Pigorna i manskläder och drängarna i kvinnokläder. Det var gamla klädeskostymer, gröna av ålder, långa kjolar, kappor med puffärmar, hattar och silkeschaletter, knäppkängor och läderstövlar och för övrigt allt gammalt och urmodigt som vi kunde låna upp av bekanta i byn. Några hade t.o.m. komiska ansiktsmasker, köpta från Åhlén & Holm per postorder. Förklädnaden avsåg att göra oss till gamla gummor. Själv var jag klädd i lång, svart kjol och kort kappa med upphöjda axlar samt svart chalett. Sminkningen gjordes med sot och rödkritor. Vi knackade på dörren och när den öppnades skrek vi 'god jul' i korus och bara stormade in i gillesstugan där vi upprepade hälsningen. Sedan sjöng vi 'Nu är det jul igen' och dansade med varandra, hoppande och tjoande. Hela upptåget varade kanske fem minuter varefter vi skrek 'god jul' och rusade ut igen. Vi var rädda att bli igenkända om vi stannade för länge. Vår husbonde trodde nog inte att hans tjänare var med. Åtminstone nämnde han ingenting efteråt. Sammanlagt var vi en 12–14 personer som deltog men utanför stod många utan maskering och tittade in, beundrande oss som vågade. Alla var ungdomar mellan 14 och 20 år. Vi bjöds inte på någon förtäring eller fick någon belöning, det hanns väl f.ö. inte med under vårt korta besök.

Från samma härad berättar Ingemar Ingers:

Flera sällskap av omklädda kunde samtidigt vara på vandring trettonafton, och om de då på en gång samlades på ett ställe, kunde där bli ända till ett 20-tal omklädda i stugan. Detta gjorde dem mera öppna och påhittiga (Ingers 1927:80).

"Den stora händelsen denna kväll (trettonafton) var att det skulle komma 'julaspögje'" berättar Ola Cappelin från Kivik:

Småpojkar och -flickor, som klätt ut sig brukade visa sig i kvällningen. Sedan, när kvällsvarden var äten med 'sju gröndavilor' kom den större manliga ungdomen. Det kunde vara ett sällskap på 8 à 10 personer. Somliga musicerade, andra utförde danser eller agerade och voro munviga. Riklig förtäring av brännvin vankades. Endast ställen besöktes, där man var säker om att bliva mottagen och bjuden. Så var det på 1870- och 1880-talen.

Från Kverrestad i Ingelstads härad heter det:

Det gällde att inte bli igenkänd. Sedan satt man och ljög ihop historier om sitt liv och sitt hemvist. Det var en rolig och svår konst att hålla sig hemlig så länge som möjligt. Ibland hade man med sig en urholkad rova i form av ett ansikte med ett tänt ljus inuti. Med denna viftade man utanför stugfönstret innan man gjorde entré.

Från Ö. Tommarp, Järrestads härad heter det:

Mellan Trettondagen och Knut brukade några ungdomar, 3 och 4 stycken kläda ut sig till oigenkännlighet och därefter komma in i stugorna på kvällen och urföra en del upptåg för att roa den besökta familjen. De inneboende skulle med alla möjliga frågor försöka utforska julspökens hemvist och namn. När undersökningarna efterhand blevo alltför närgångna försökte julspökerna smita ifrån för att komma till nästa hus eller gård. Värdfolket skulle helst försöka fasthålla spökerna för att bjuda någon förtäring på dem. Vanligaste bjudningen bestod då i brännvin. En annan skara ungdomar följde spökerna och iakttog genom att kika i fönstren spökernas framfart och hade naturligtvis särskilt roligt åt värdfolkets alla möjliga försök att identifiera spökerna. Ofta skrämde man barnen att vara snälla genom att erinra om spökerna.

Från Ö. Ljungby i N. Åsbo härad heter det, att ju värre man kunde klä ut sig desto bättre. För pojkar uppskattades särskilt gamla slokhattar, ut- och invända gamla rockar och kuskappar. Man målade mustascher med en bränd kork och stoppade lite blånor under hatten som hår och var sålunda maskerad till oigenkännlighet. Flickorna utstyr-

de sig i 'kläde' d.v.s. en schallett knuten under hakan, långa kjolar och en axelschal och rödbetssaft på kinderna. Det var väl mest vid Knut, men kunde även förekomma i mellandagarna men alltid på kvällarna. Man knackade på och blev inbjuden. Vi önskade en god helg och flickorna sjöng någon liten julsång. I och med att man var maskerad till oigenkännlighet försvann alla hämningar och frispråkigheten blev mycket stor, även med samtal med vuxna personer, något som vid denna tid skulle ansetts för mycket opassande vid andra och vardagligare förhållanden. Som regel blev vi bjudna på något julgott, i allmänhet några kakor eller var sitt äpple och så bar det vidare till nästa ställe. De hemsökta höll i allmänhet masken och låtsades aldrig som om de kände igen 'julaspögena'. Denna sed syns helt försvunnit och jag har inte hört talas om den sedan trettioalet. Det hände att det dansades ute i salen vid stearin- och fotogenlampors sken. Till sist blev det långdans ut på gården. 'Nu lämnar vi er stua i år, får se vem som till nästa jul blir fru uti gården här. Den som e kär och vill ha en kar den sjunger tjo hoppsan hej, säg kan du fånga mej, så säg inte nej säg ja, så bliver jag gla...'

Julaspökenas vanligaste ärende var att "låna hus" det vill säga be om nattlogi, Men det var endast en förevändning för besöket. Det finns inga uppgifter om att de stannade kvar över natten.

Julaspökerna önskade husets folk "God jul" och ibland sjöng de något. Det kunde vara julsånger, men även psalmer. Från Andrarum i Allbo omtalas att julaspökerna hade en anförare, som pratade litet för dem, och han skulle förvrída målet så att man inte kände igen röstent. Ofta sprang julaspökerna omkring och sköt med pistoler och gamla gevär och skrämde folk, heter det från Röstånga i Onsjö härad.

Från Fosie i Malmö omtalar en kvinna, f. 1885, att för julaspökerna var man så rädd att man gömde sig bakom drängarnas bänk.

"Var vi kom blev vi rikligt trakterade och vi fick inte ge oss iväg förrän vi ätit och druckit ordentligt, för annars hade vi burit ut julen" heter det från Stoby i V. Göinge. Från Lackalänga uppger en kvinna, f. 1866: "I regel fingo de brännvin, och kommo de vid kaffe-

tiden kl. 9 om kvällen, så bjödos de även på kaffe. De som ej ville ha sprit, bjödos på hembakta kakor såsom gorån och musslor." Jämte förtäring kunde julaspökerna få pengar heter det från Stora Hammar i Skytts härad. Från St. Olof uppges, att spöket skulle bjudas på traktering, en sup, som även flickorna vid dylika tillfällen modigt tog, ifall de var utklädda till manfolk.

När gick man julaspöge?

Från Laholm i Halland omtalar prosten Pehr Osbeck 1796 att

lektiden inte bara varade hela julen utan nästan varje helgdag in till fastan. Det kunde hända att julaspökerna syntes redan på julaftonen. På juldagen förekom inga sådana upptåg, men på annandagen var det full fart liksom under trettonhelgen.

Från Barsebäck omtalas att ungdomen började gå julaspöge redan mellan måltiderna på julafton. Somliga "föreställde krämare med allehanda varor. En annan var barberare och skulle 'raga Herodes' o.s.v." (Celander 1928: 308).

Synen på seden

Redan i den tidigaste uppgiften jag påträffat lämnar prosten N. O. Lönqvist från Bara härad 1775 kritiska synpunkter:

Julstugor hållas av ungdomen, som sedan vara alla helgdagsaftnar, på somliga ställen in till kyndelsmässan, vilka borde alldeles avskaffas, emedan mycket där förelöper till Guds förtörnelse, de rättrognas förargelse och lättsinnighetens fortplantande i barnen, dels med odygdigt tal, dels med lekar, vari prästerliga förrättningars efterhärmande sker, såsom viga ungdom samman, barndop etc., några kläda sig ut, smörja sig i synen med kol, hava en träpinne i munnen med ljusbiter uti etc., andra agera barnaföderskor m.m., som bör förbigås. Redliga präster tala nog därpå, när de sådant får veta, men så länge sådant ej blivit högsta makten kunnigt, som kan det vid straff och fördubblade viten förbjuda; så kunna underdomare, som ej hava någon föreskriven lag i sådana casu, icke pålägga de brottsliga något straff.

Julutställning 2014. Krone-
torps mölla, Burlöv. Skylt-
dockor som julaspöken.
Foto: Cecilia Gagge.

Från Mjällby i Blekinge omtalar en sages-
man, f. 1896:

Både unga och äldre klädde ut sig till julaspöge,
som det heter på dialekt. Det upphörde någon gång
på 20-talet tror jag. Jag har också klätt ut mig, men
inte precis vid jul. Min mor berättade, att förr var de
utklädda som djävulen själv. Somliga hade svansar.
De var också utklädda lite vackrare som herr och fru
och son. En gång kom ett gäng in julafton till en
gudfruktig man, som satt och läste sin bibel. Han
yttrade: 'Ni som är skapade till Guds avbild vilja
likna den onde själv.' De avlägsnade sig.

I Östraby, Färs härad, förekom julaspökerna
ännu 1934.

Från Hököpinge i Oxie härad berättar en
man, f. 1915: "Far och mor tog väl emot jula-
spökerna och jag minns hur besvikna de var
när det upphörde." Från Skurup heter det att
till de så kallade läsarnas hem, som vid sekel-
skiftet var ganska många, gick inte sådana
sällskap. Där visste de på förhand att de inte
blev mottagna eller mottagna med förma-
ningar.

Sedens modernisering

Den hemgjorda maskeringen ersattes på 1930-talet av köpta masker. Från Kvistofta i Luggude härad omtalas att tre till fyra personer ”klädde ut sig med ansiktsmask i olika fysionomier och i sällskap besökte flera ställen under kvällen. Det ansågs som en stor skam om någon försökte att demaskera dem så att de kunde igenkännas.”

En sagesman, f. 1903 i Genarp, uppger att några hade ”komiska ansiktsmasker, köpta från Åhlén och Holm per postorder”. I en uppteckning från Nässjö heter det att ”skråpuksansiktena köptes från John Fröberg, Finspong, Åhlén & Holm, Insjön eller i en lek-saksaffär i Nässjö”. Jämsides med att de fabriksgjorda maskerna ersatte den handgjorda maskeringen fick seden med julupptåg en ny form. Ändå riskerar seden att falla i glömska då de som själva upplevt den blir allt färre. Kanske fortlever den fast i annan form i dagens påskkärring- och halloweenupptåg. Liksom ”gå julaspöge” är de exempel på utklädda barns och ungdomars glädje över att över-skrida gränser genom skämt med äldre personer och framgångsrikt tiggeri av godis och pengar. Likheter finns också i helganknytningen och i ”de hemsöktas” hållning av acceptans och till och med förtjusning över besöken.

För att påminna om seden med julaspöken har ett par skånska hembygdsföreningar gjort utställningar, i Tomelilla konsthall 2006 och i Kronetorps mölla i Burlöv 2014. I Burlöv visades två julaspöken med hjälp av skyltdockor, den kvinnliga dockan i manskläder och den manliga i kvinnokläder.

Sammanfattning

I *Skånska årsfester* 1973 beskrev jag några julupptåg från skånska uppteckningssamlingar. Den mest välbelagda, ”att gå julaspöge” förblev dock obehandlad. Seden är känd åtminstone sedan mitten av 1700-talet och före-

kom i större delen av Skåne och ett par socknar i Blekinge fram till 1930-talet. Ungdomar gjorde sig oigenkännliga genom att pigor klädde sig i urmodiga manskläder och drängar i kvinnokläder. Ansiktet sotades och färgades. De så utstyrda ”spökerna” gick runt i byarna i små grupper. Att göra sig så gammal och ful som möjligt var huvudsaken.

”Julaspökerna” knackade på dörren och ropade ”God jul” i korus. Somliga musicerade, andra dansade eller agerade på annat sätt. Riklig förtäring och brännvin vankades ibland för att de inte skulle köra ut julen. Endast de ställen besöktes där man var säker på att bli mottagen och inbjuden. Besöken pågick hela julen och ibland ända till fastan.

Nils-Arvid Bringéus, prof. em.

Lund

Nyckelord: julupptåg, julaspöge, förklädnad, förplägnad, masker

Referenser*Otryckta källor*

Uppteckningsmaterialet har hämtats från Folklivsarkivet, Arkivcentrum, Lund.

Litteratur

Bringéus, Nils-Arvid 1973: Låt oss lustiga vara.

Om skånska julupptåg. *Skånska årsfester. Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund* 3.

Cappelin, Ola 1932: *Gammal sed och tro i Kivik*.

Celander, Hilding 1928: *Nordisk jul*.

Ingers, Ingemar 1927: Något om julfirandet i Bara härad i senare hälften av 1800-talet. *Skånska Folkminnen* 1927.

Keyland, Nils 1919: *Julbröd, julbockar och staf-fansång*.

Lönqvist, N.O. 1924: Berättelse om Bara härad 1775. *Bidrag till Bara härads beskrivning* 2.

Nilsson, Martin P:n 1938: *Nordisk kultur* 22.

Wigström, Eva 1891: *Allmogeseder i Rönnebergs härad på 1840-talet. Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folklif. VIII.2.*

SUMMARY

“Go Christmas ghost”

In *Skånska årsfester* in 1973, I described a few Christmas pranks from the Scanian Recording Collections. The best covered research, “go Christmas ghost” remained untreated. The custom was known since at least the mid-18th century and appeared in most of Scania and a few parishes in Blekinge until the 1930s. Young people made themselves unrecognizable by girls being dressed in outmoded male clothing and boys in women’s clothing. Faces were sooted and stained. So dressed “ghosts” went around the villages in small groups. Making themselves as old and ugly as possible were the main things.

The Christmas ghosts knocked at the door shouting “Merry Christmas” in chorus. Some made music, others danced or acted in other ways. Food and liquors were offered so they wouldn’t drive out Christmas. Only those homes were visited, where they were sure to be received and invited. The visits continued over Christmas, and sometimes even to Lent.

Keywords: Christmas pranks, Christmas ghost, mumming, dance, food